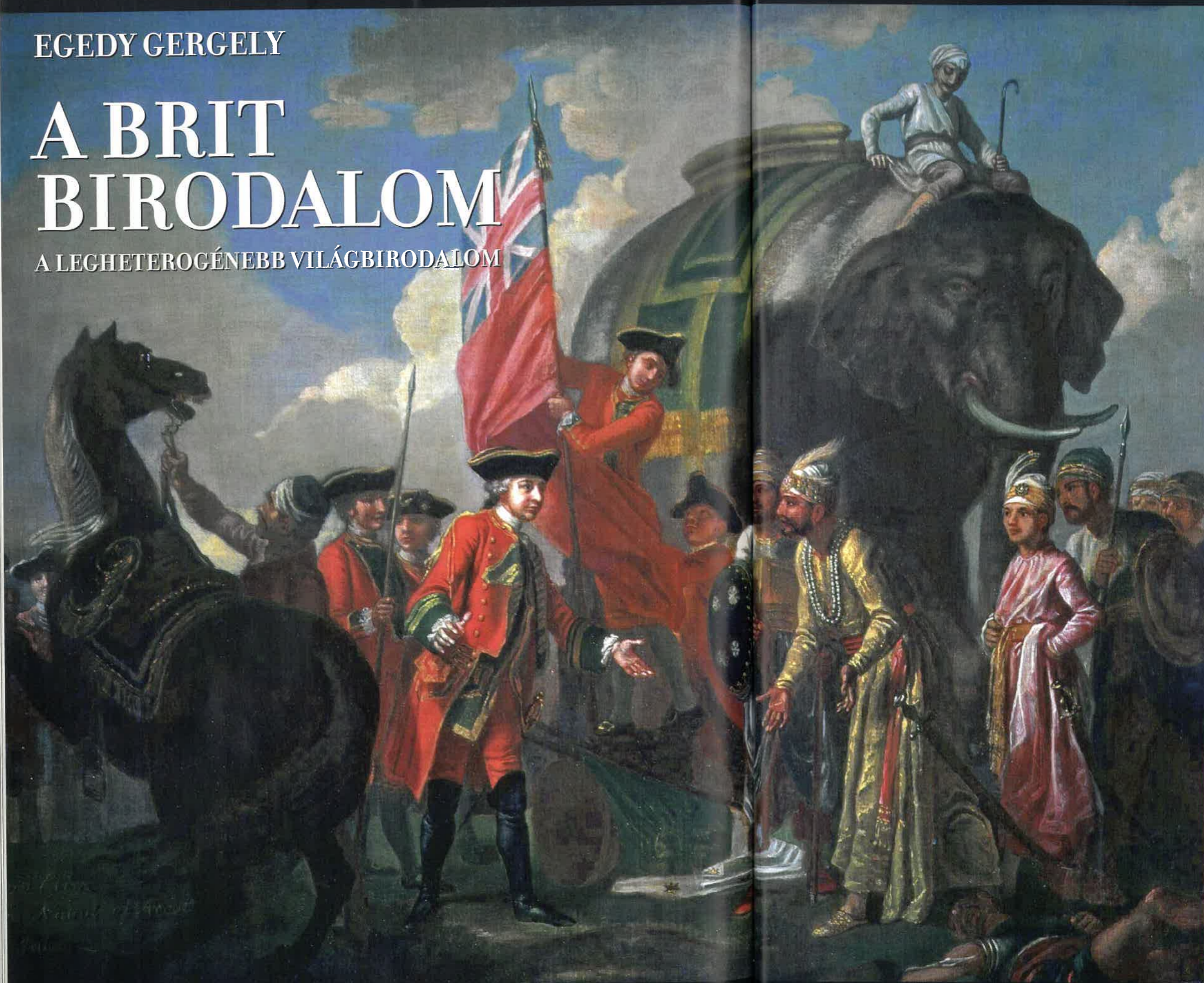

EGEDY GERGELY

A BRIT BIRODALOM

A LEGHETEROGÉNEBB VILÁGBIRODALOM

William Gladstone, a viktoriánus korszak meghatározó liberális politikusa – négy ízben az Egyesült Királyság miniszterelnöke – 1878-ban a következő szavakkal jellemezte a briteknek a birodalomhoz fűződő viszonyát: *„Azt mondhatjuk, hogy a birodalom iránti elköteleződés érzete minden brittel együtt születik. Ha vannak is kivételek, azok olyanok, mint amikor valaki vakon vagy bénán születik. A születésünk révén kapott örökségünk része ez, amely a halálunkig velünk marad.”* A politikusok által kedvelt nagy szavakon túllépve egy tényt mindenképp el kell ismernünk: a legkevésbé sem egyszerű magyarázatot találni arra, hogy egy viszonylag kis területű európai szigetország miként válhatott képessé a valaha létezett legkiterjedtebb birodalom kiépítésére, ezzel nemcsak a saját sorsát, hanem a világtörténelem alakulását is erősen befolyásolva.

A képen Robert Clive-t (1725–1774), a Kelet-indiai Társaság legendás főkezelőjét láthatjuk a sorsdöntő Plassey-i csata után. A 18. század második felében ő szilárdította meg – Warren Hastings-szel együtt – a brit uralmat Indiában és ő üzte ki a francia riválisokat. Clive ellen a londoni parlament eljárást indított: a hatalommal való visszaéléssel és korrupcióval vádolták. A Kelet-indiai Társaság vezetői elleni perekben Edmund Burke rámutatott: nincs „földrajzi erkölcs”, amit Angliában nem szabad, azt Indiában sem szabad.

Az emberiség nagyobb része hosszú időn át olyan politikai egységekben élt, amelyek nem egyetlen nemzet képviselőjére törekedtek. A birodalmakat természetesen nem a diverzitás spontán felkarolásának szándéka vezette, az erőszak alkalmazásában és az erőforrások mobilizálásában azonban jelentős különbségeket láthatunk közöttük.

RENDKÍVÜLI SOKSZÍNŰSÉG

A britek a birodalmak korábbi mintáihoz képest több tekintetben is újszerű és sikeres irányítási modelleket találtak meg. Ennek a birodalomnak a gondolkodásáról valószínűleg sokat elmond azon eset, hogy amikor 1850-ban egy mindenmű magasabb társadalmi összeköttetés nélküli brit alattvalónak, egy egyszerű gibraltári zsidó kereskedőnek a jogait megsértették a görög hatóságok, a brit flotta blokád alá vette

Az első ópiumháborúban (1839–1842) a brit flotta „megnyitotta” Kínát az ópiumkereskedelem számára – a „szabad kereskedelem” nevében. A kép a Nanking kikötőjében állomásozó flottát mutatja. A britek az Indiában termelt ópiumot óriási haszonnal adták el a dél-kínai kikötőkben, a pekingi császári udvar ezt elégezte meg. De a háborút elvesztette

Görögország kikötőit. A birodalom e-hosszából fakadt, hogy egy brit polgárral való jogtalan bánásmód nem maradhatott válaszlépés nélkül.

A Brit Birodalom talán legfőbb sajátosságát rendkívüli sokszínűsége adta. A koronagyarmatok közvetlenül a brit kormányzat irányítása alatt álltak, mint például az egykori Brit-India, a „korona legszebb gyémántja” vagy a ma legnagyobb lakosságú afrikai ország, Nigéria. Ezekkel szemben a domíniumok teljes önkormányzati jogot nyertek el, s birodalmon belüli státuszukat a Nemzetközösséget életre hívó westminsteri statútum öntötte végleges formába. Ezek népsége döntően fehér telepesekből állt. De találunk ún. protektorátusokat is, mint például Brit Észak-Borneó vagy a Maldív-szigetek Ázsiában, Uganda, Zanzibár vagy Gambia Afrikában, Barbados szigete Amerikában vagy a Salamon-szigetek a Csendes-óceánon. Egyiptom is protektorátusnak számított: az első világháborúig de facto, 1914 után pedig formálisan is, miután a névleges „gazda”, a török birodalom szembefordult Nagy-Britanniával. Szudán kondomínium volt, vagyis formálisan Egyiptommal közös brit birtok.

A birodalom fontos részeit alkották a különféle katonai-haditengerészeti támaszpontok, mint Gibraltár, Málta vagy Szent Heléna szigete az Atlanti-óceán déli részén. A kínai Sanghajnak

az első ópiumháborúban elfoglalt része ún. koncessziós terület volt, míg Hongkongot 1898-ban 99 évre vették „bérbe” Kínától. Irán déli része vagy Afganisztán pedig brit „befolyási övezet” volt, amelyekért Oroszországgal folyamatosan versengtek. Hogyan működött ez a rendkívüli politikai formáció, amely a modern világ kialakításában kulcsszerepet játszott?

BIRODALOM VAGY VILÁGRENDSZER?

A birodalommal kapcsolatos újabb brit történetírásban több okból is felmerült az a gondolat – a legkövetkezetesebb érveléssel John Darwin műveiben (*The Empire Project*, 2009) –, hogy a világrendszer fogalom használata helyénvalóbb. Ez ugyanis jobban kifejezi azt, hogy a brit birodalmi politika – vagyis a mára kissé rossz csengésű imperializmus – globális léptékben gondolkodott és cselekedett, és így nagyobb mértékben tudott támaszkodni a befolyása alá vont különféle területek sikeres összekapcsolására, mint a központ szerepét betöltő London véges erejére.

A birodalom olyan erőforrásokat tudott mozgósítani, amilyenekre egy hagyományos nemzetállam nem lett volna képes. A 19. század közepére már egy olyan sokszínű konglomerátumot alkottak ezek a területek, hogy az rend-

szerként tudott működni, s így alkotóelemeinek történelmét saját magukból nem is lehet levezetni vagy megérteni. Joggal mondhatta Rudyard Kipling, hogy aki Indiát nem ismeri, az Angliát sem értheti meg. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a birodalom sosem volt egy olyan centralizált szervezet, amelyet közvetlenül Londonból lehetett volna irányítani.

A genézis sajátos vonása, hogy a brit világrendszer kialakításában valójában semmilyen tudatos „mesterterv” nem játszott közre, még ha nyilvánvalóan túlzó is az a vélemény, mely szerint a britek „szórakozottságukban” teremtették meg hatalmas befolyási övezetüket. (Bernard Porter brit történész-akadémikus például „szórakozott imperialistákról” beszél.) A helyi-egyéni kezdeményezéseknek általában sokkal nagyobb szerepük volt, mint a londoni kormányzaton belül 1768 óta működő Gyarmatügyi Minisztériumnak (Colonial Office).

Ezzel összefüggésben érdemes utalni arra is, amit Ronald Robinson és John Gallagher, a brit gyarmatosítás történetének két kiemelkedő jelentőségű kutatója nyomatékosan hangsúlyozott (*The Imperialism of Free Trade*, 1953), nevezetesen, hogy a britek általában előnyben részesítették a formálisan is intézményesített politikai kontrollal szemben a területek feletti informális befolyásszerzést, amennyiben érdekeiket így is érvényesíteni tudták. Ennek hátterében az állt, nagyon egyszerűen fogalmazva, hogy a briteket a gazdasági szempontok jobban érdekelték, mint a politikaiak. Az annexió többnyire csak az utolsó megoldás volt, hiszen ez került a legtöbb pénzbe. De egy-

oldalú értékelés lenne, ha csak ezt emelnék ki, hiszen a birodalom a hatalmi politikáról és a nemzetközi presztízszerzésről is szólt. A presztízs a nagyhatalmi lét lényege – írta találóan a nemzetközi kapcsolatok egy jeles kutatója.

Föltételezhető, amint erre Ronald Hyam cambridge-i professzor is utal (*Understanding the British Empire*, 2010), hogy a gyarmatokon fellépők nagyjából valóban gazdasági szempontokból indultak ki, míg a londoni kormányzat, a Whitehall berkeiben a politikai szempontok nagyobb súllyal estek latba, már csak azért is, mert az arisztokrata háttérű, zömmel Oxfordban és Cambridge-ben végzett politikusi garnitúra hajlamos volt az üzleti ügyeket lenézni. A „felülről” és az „alulról” érkező hatások metszéspontjában a helyi (fő)kormányzó állt, akinek többnyire kiegyenlítő és közvetítő szerepet kellett betöltenie.

Többen feltételezik, hogy a világbirodalom „néhány kulcsjelentőségű vonatkozásban” csak mítosz volt: a britek „uralkodtak” ugyan hatalmas területek fölött, ám az ott zajló folyamatokat nem tudták érdemben befolyásolni. A helyzet sajátossága az volt, hogy ezt a mítoszt nemcsak a győztesek, hanem az uralom alá vetettek is elfogadták. E megközelítésben brit befolyásról tehát valóban beszélhetünk, ám hegemoniáról semmiképp sem.

AZ ALKOTÓELEMEK

Melyek voltak a legfontosabb elemei ennek a világrendszernek, amely „klaszikus” gyarmatokat éppúgy tartalmazott, mint az önkormányzati jogot el-

Az ópiumháborút lezáró nankingi szerződés aláírása a HMS Cornwallis fedélzetén. Az egyezmény öt nagy kínai kikötőt nyitott meg a brit kereskedelem számára és Hongkongot brit kézre adta. A történelem paradoxonainak egyike, hogy a 2019-es hongkongi tüntetések során, amelyek Peking beolvasztási kísérlete ellen irányultak, a felvonulók a brit lobogót bontották ki a demokrácia és szabadság szimbólumaként

nyerő fehér telepes gyarmatokat; protektorátusokat és befolyási övezeteket éppúgy, mint koncessziós területeket és haditengerészeti támaszpontokat? A nemzetállamokkal ellentétben a birodalmak általában nem próbálnak homogenizálni – erre a brit sem törekedett. Ellenkezőleg, a differenciálás és a hierarchia elvét érvényesítette, abból indulva ki, hogy a különféle területeket és népeket különféle módon kell kormányozni. A lojalitás követelménye fontosabb volt a hasonlóságnál és egységessé válásnál. Ez a stratégia természetesen nagyfokú rugalmasságot és kompromisszumkészséget igényelt, de politikai kultúrájuknak köszönhetően a britek erre képesek is voltak. Szinte ösztönösen érezték, hogy az erősen centralizált, merev politikai formációk kevésbé tudnak a rendszert érő kihívásoknak megfelelni.

A magot kétségtelenül a Brit-szigetek alkották, Keleten pedig a brit külpolitikai gondolkodás középpontjában álló „birodalmi India” volt a középpont. Ennek határai a világrendszer szempontjából túl is terjedtek a szubkontinensen, hiszen Adentől Szingapúrig húzódtak, magukhoz ölelve a Perzsa-

öblöt, Irán déli részét, Afganisztánt, Burmát és a Maláj-félszigetet egészen Borneó szigetéig. Harmadrészt pedig, ha a rendszer szerkezetét elemezzük, emeljük ki a fehér telepes gyarmatokat, amelyekben az anyaország már nem ismételte meg az Észak-Amerikában elkövetett hibát; ezek növekvő belső autonómiát élvezhettek, majd pedig elnyerték a teljes körű önkormányzattal járó domíniumi státuszt. Először Kanada 1867-ben, Ausztrália 1901-ben, Új-Zéland 1907-ben, Dél-Afrika, a búrokkal való kiegyezés nyomán, 1910-ben.

A telepes gyarmatokat az anyaországgal azonos értékű és intézmények fűzték össze, s lakóik hosszú ideig szinte maradéktalanul azonosultak az

angoltól megkülönböztethető brit identitással. (Ez persze nem állt a kanadai franciákra vagy a dél-afrikai búrookra.) Sir John Seeley cambridge-i professzor 1883-ban publikált, nagy hatású könyvében (*Anglia expanziója*) azt a felfogást fejtette ki, hogy a fehér telepes gyarmatok jelentik a birodalom jövőjének zálogát, fontosabbak India birtoklásánál is. Viktória királynő gyémántjubiléumán, az 1897-es gyarmati konferencián már az összes, önkormányzattal rendelkező gyarmat saját miniszterelnökével képviseltette magát. A 20. század elején a domíniumokkal való kapcsolat szorosabbra fűzését tekintette a legfontosabb célnak Joseph Chamberlain gyarmatügyi miniszter, aki az éleződő nemzetközi ver-

senyben egy birodalmi vámközösség megteremtésével kívánta az anyaország – a „fáradt títán” – pozícióját erősíteni.

A birodalom világrendszerként való értelmezésében nagy súllyal szerepel azon érv is, hogy a különféle egységeket egy olyan – láthatatlan – gazdasági hálózat fűzte össze, amely a londoni Cityre támaszkodva messze túlterjeszkedett a formálisan is a birodalomhoz tartozó területeken, Közép- és Dél-Amerikától egészen Kínáig. E mechanizmus működését nagymértékben segítette, hogy 1846-tól Nagy-Britannia áttért a mindenfajta vámkorlátozás nélküli szabad kereskedelem elvére és gyakorlatára. A világ „ipari műhelyeként” a szabad kereskedelem roppant kedvező volt számára, ez ugyanis több volt a kereskedelemnél, a birodalmi politika szerves részét képezte, amely régi birodalmakat és új nemzeteket egyaránt a brit érdekek szolgálatába tudott állítani. Gallagher és Robinson ezért beszél „a szabad kereskedelem imperializmusáról”.

A liberális kapitalizmus és a területi imperializmus szempontjai sokszor nem estek tehát egybe, sőt esetenként ütköztek. 1776-ban Adam Smith így írt az akkor még csak születőfélben lévő birodalomról *A nemzetek gazdagsága* című, híres munkájában: „a birodalom eddig csak egy birodalom terve volt. Nem aranybánya, csupán egy aranybánya terve.” Joggal véli a jeles történész, John Darwin, hogy ez a terv a 19. század második felére világrendszert teremtett.

Végül, de nem utolsósorban emeljük ki, hogy a világrendszeren belüli egymásra utaltság látványosan kifejeződött a katonai-haditengerészeti együttműködésben. E tekintetben sem kizárólag a központ szerepéről volt szó; az alkotó egységek anyagi és stratégiai tá-

Cecil Rhodes (1853–1902) a rodoszi kolosszus mintájára formázva az angol szatirikus lap, a *Punch* karikatúráján. Rhodesnak valóban „kolosszális” szerepe volt Dél-Afrika – és a róla elnevezett Rhodesia (ma Zimbabwe és Zambia) – gyarmatosításában. Fokföld miniszterelnökeként – és a De Beers Consolidated Mines, a világ akkoriban legnagyobb gyémántkereskedő vállalata megalapítójaként – egyaránt az imperializmus megszemélyesítőjévé vált. 2020 nyarán a Fokvárosban álló szobrát a Black Lives Matter mozgalom hatására lefejezték

BRIT BIRODALOM AZ 1920-AS ÉVEKBEN

mogatása nélkül London gyakran nem tehetné volna meg, hogy katonai erőt küld egy konfliktussal sújtott területre. A geopolitika realitásait azonban a brit államférfiak mindig messzemenően figyelembe vették, és akármilyen harcias is volt a retorikájuk, még a viktoriánus idők legfényesebb napjaiban is számoltak a rendelkezésükre álló erő korlátozottságával. Erre figyelmeztetett a modern geopolitika tudományának megalapítója, Sir Halford Mackinder is, aki a földrajzot tekintette a történelem kulcsának, s Nagy-Britanniát helyezte a világ középpontjába.

A BIRODALOM KIALAKÍTÁSA

De először is vessünk egy pillantást arra, miként alakult ki ez a hatalmas birodalom! Az első lépések kifejezetten Észak-Amerikához kötődnek. Az első állandó brit gyarmat 1607-ben a virginiai Jamestownban létesült, a második 1620-ban Massachusettsben. Ezeket továbbiak követték, de egyik sem a londoni kormányzat kezdeményezésére alakult; a kivándorló puritánok számdéka volt egy új világ felépítése. Eközben brit vállalkozók rabszolgamunkával cukornádat kezdtek termeltetni a királyi haditengerészet által biztosított

Karib-szigeteken; 1655-ben Jamaicát is elhódították a spanyoloktól. (A rabszolgaságot 1833-ban szüntették meg a birodalom területén.)

1664-ben az angolok a hollandoktól megszerezték Új-Amszterdamot, amelyet New Yorkra kereszteltek át, 1763-ban pedig Floridát is elvették a spanyoloktól. A hétéves háborúban (1756–1763) a franciák felett aratott győzelem Kanadát juttatta angol kézre. Az Indiában kibontakozó francia–brit rivalizálásban ugyancsak a hétéves háború döntött: az előbbieket teljesen kiszorították, és a Brit Kelet-indiai Társaság akadálytalanul kezdhette meg a terjeszkedést a szubkontinensen. A szépen gyarapodó birodalmat ugyanakkor súlyos csapás is érte a 18. század utolsó negyedében: a 13 észak-amerikai gyarmat függetlenségi háborúja sikerrel zárult, s 1783-ban Londonnak bele kellett nyugodnia a megalakuló Egyesült Államok elvesztésébe.

1788-ban megérkezett az első gyengeszállítmány Ausztráliába, ahová rövidesen egyre több szabad bevándorló is eljutott, s az általuk alapított gyarmatok (Új-Dél-Wales, Victoria, Queensland, Dél-Ausztrália, Tasmania, Nyugat-Ausztrália) hamar virágzásnak indultak. A napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszuson (1814–1815) a

briteknek nemcsak az európai erőegyensúlyt sikerült biztosítaniuk, hanem azt is, hogy nekik ítéljék Máltát, Ceylont és a dél-afrikai Fokföldet is. Az 1839-ben kirobantott első ópiumháború nyomán a britek 1842-ben megvetették lábukat a 400 milliós Kína nagy tengerparti városaiban, és megszerezték Hongkongot.

1857-ben kitört a gyarmati korszak legnagyobb felkelése Indiában. A szípolázadásra válaszul 1858-ban átalakították a szubkontinens ellenőrzését, véget vetve annak az abszurd helyzetnek, hogy egy magáncég uralkodóként viselkedik: a Kelet-indiai Társaságot felszámolták, és Indiát a koronának adták át. Később Burmát is idecsatolták. 1875-ben London megszerezte a Szezi-csatornát birtokló társaság részvényeinek jelentős részét, 1882-ben pedig közvetlen brit ellenőrzés alá vonta Egyiptomot is. Az Indiai-óceán kapuja így már szilárdan a britek kezében volt, akárcsak a Földközi-tenger másik kijárata, Gibraltár, amelyet még az 1713-as utrechti békével szereztek meg.

Az 1880-as években bontakozott ki a „roham” Fekete-Afrikáért, ahol az európaiak megítélése szerint „hatalmi vákuum” alakult ki. A britek a franciákkal és az új szereplőként fellépő néme-

Hatalom és keleti kényelem: a Kelet-indiai Társaság vezetőit nagy távolság választotta el a kormányzottaktól

tekkel versengve a Kairó-Fokváros vonal mentén hatalmas területeket szereztek meg, de a manapság legnagyobb nyugat-afrikai országot, Nigériát is meghódították. Az 1899–1902 között lezajlott búr háborúban megtörték a két kis búr állam ellenállását, és egész Dél-Afrikára kiterjesztették uralmukat, az apartheid gyakorlatát azonban nem ők, hanem a búrok vezették be.

A 19–20. század fordulójára a nacionalizmus brit változata, a „jingoizmus” arra az álláspontra helyezkedett, hogy mivel a jövő a birodalmaké lesz, a Föld egyetlen területe sem maradhat gazdátlan, ezért a brit befolyási övezeteket formálisan is a birodalom részeivé kell tenni. Ebben ugyanakkor, paradox módon, már az a félelem is benne volt, hogy az egyre erősebbé váló Németországgal és az Egyesült Államokkal szemben csak a birodalomra támaszkodva őrizhetik meg nagyhatalmi státuszukat.

tették, felismerve, hogy ami amúgy is elkerülhetetlen, annak érdemes az élére állni. A birodalomból a jóval kevesebbet jelentő Brit Nemzetközösség maradt.

INDIA KORMÁNYZÁSA

„India nélkül nem létezhetne a Brit Birodalom. India birtoklása a keleti féltekén a szuverén hatalom jelképe. Amióta csak tudunk India létezéséről, azt is tudjuk, hogy urai a fél világot irányították” – jelentette ki Lord Curzon, India későbbi alkirálya 1892-ben. India birtoklása, amibe beletartozott a mai Pakisztán, Banglades, Nepál és Srí Lanka is, valóban lehetővé tette, hogy a világ keleti felét Máltától Hongkongig a britek ellenőrizhessék. A brit világhatalom kétségtelenül Indián nyugodott, amely rövidesen a világ legnépesebb országa lehet, ezért a következőkben fordítsuk figyelmünket a szubkontinens felé!

Az India fölötti brit uralmat az 1757-es plassey-i csatában aratott győzelemmel alapozta meg a Kelet-indiai Társaság. A sikert ügyes szövetségi politikájának köszönhette, hiszen nem túlzás azt állítani, hogy Indiát az indiaiak hódították meg a britek számára. E győzelem tette lehetővé Bengália elfoglalását, ahol aztán a Kelet-indiai Társaság a Delhi-ben székelő Mogul uralkodótól kicsikarta az adószedés jogát. Ennek gyakorlása pedig egyet jelentett a közigazgatás átvételével. A további hódítás szakaszokban történt, s a gyarmati uralom végéig, 1947-ig a szubkontinensnek csak kétharmada került közvetlenül is brit igazgatás alá (bombayi, bengáli, madrasi elnökségek), a terület egyharmada formálisan a rádzsza, maharádzsza, nawab, nizám és egyéb címeket viselő helyi uralkodók kezén maradt. Ők – mintegy 600-an – látszólag megőrizték autonómiájukat, de csak úgy, hogy az udvarukba küldött brit rezidensek „tanácsaihoz” mindenben tartják magukat. Az Indiához fűződő különleges kapcsolatot tükrözte, hogy 1876-ban Viktória királynőt – Disraeli miniszterelnök kezdeményezésére – India császárnőjévé koronázták. Londonban külön minisztériumot (India Office) létesítettek a szubkontinens ügyeinek intézésére.

Hogyan tudták ezt a hatalmas szubkontinentet irányítani? Először két olyan eszközre utalunk, amelyek ebben az összefüggésben ritkán kerülnek szóba – a viktoriánus korszakban a nemzetközi élvonalat jelentő brit ipar és tudomány két vívmányára.

Az egyik az egész birodalom „elektromos idegrendszerét” alkotó táviróhálózat kiépítése. A Malájföldről származó kaucsukot felhasználva a század közepén már a kábelek tenger alatti vezetését is meg tudták oldani; 1866-ban Észak-Amerika és Írország között is megteremtették a transzatlanti kapcsolatot. A hatalmas területekre kiterjedő 1857. évi szipojlázadás leverésében az így továbbított információk kulcsszerepet játszottak – kivégzése előtt egy felkelő épp a távirót nevezte meg vesztének legfőbb okaként. Az 1880-as évekre már a birodalom minden fontosabb egységét átfogta ez a hálózat. Megalapozottan állítható, hogy a kábelek jobban összefűzték a birodalom részeit, mint a föderatív alkotmányos struktúra kialakítására tett, hamukba holt századfordulós kísérletek. A hadsereg és az államigazgatás másik nélkülözhetetlen eszközét a pontos térképek jelentették. Ezek hasznosságára a Kelet-indiai Társaság már a 18. század második felében vívott küzdelmeiben ráébredt. A Mount Everest hegy névadója, Sir George Everest brit kartográfus heroikus munkával – többnyire éjjel dolgozva, hogy a teodolitot a nap sugárzásától védje – 1841-re befejezte a

szubkontinens minden addiginál pontosabb felmérését. A „nagy trigonometriai felmérés” (Great Trigonometrical Survey) jelentőségéről egy jó kortárs botanikus, Clement Markham így nyilatkozott: „a Kelet feletti angol uralom egyik legfényesebb fejezete”.

A szubkontinensen állomásoztatott hadsereg meglehetősen kicsi volt; a viktoriánus korban a brit katonák száma nem haladta meg a 70 ezret. A szipojlázadás után biztonsági okokból csökkentették az indiai katonáknak az európaiakhoz viszonyított arányát. Bengáliában ez többnyire 1:1 volt, mássutt, kevésbé kritikus területeken, az indiaiak aránya a briteké kétszerese lehetett, de nem több. A tisztikar kizárólag fehérekkel állhatott, és a tüzérség sem lehetett indiai kézen. 1881-ben 69 ezer brittel együtt 125 ezer indiai katonát alkotta a birodalom helyi hadseregét. A britek létszámának emelését nemcsak az anyagi szempontok nehezítették: az európaiak számára felettből szokatlan körülmények közötti szolgálat kiugróan magas halálozási aránnyal járt – a brit adminisztráció nyilvántartása szerint évente mintegy ötezen meghaltak, s még többen, évente legalább 6 ezren trópusi beteg-

ségek vagy balesetek következtében tartósan megrokkantak.

Indiát persze elsődlegesen egyáltalán nem katonai eszközökkel igazgatták. A kormányzás módszerének alapelveit Viktória királynő 1858-as deklarációja egyértelműen lefektette: maximálisan kerülni kell az indiai társadalom életébe, szokásaiba és vallási gyakorlatába történő bármiféle beavatkozást – elvégre épp ezen elv megsértése miatt robbant ki a szipojlázadás. A döntések természetesen továbbra is a britek kezében maradtak, de ők csak a legfontosabb területek ellenőrzését tartották fenn maguknak. A stratégiájuk egyértelműen az indiai elit megnyerésére irányult, különösen 1857 után, hiszen a felkelők számos feudális uralkodó támogatására is számíthattak. Ehhez kapcsolódott az Ázsiában és Afrikában egyaránt alkalmazott „közvetett uralom” (indirect rule) gyakorlata, amely

India sorsa megpecsételődik: a plassey-i csata (1757) után Robert Clive bengáliai főkörmánynak átadják az engedélyt, hogy a Kelet-indiai Társaság szedje be az adót. Ezzel közigazgatási hatalmat is nyert a társaság

Az 1857-es szipojlázadás egyik kulcsmozzanata: az angolok elfogják Delhiben a Mogul uralkodót, Bahardur sahot. A felkelők őt tették meg az ellenállás formális fejévé, India császárává. Életét a britek végül megkímélték – Burmába száműzték

ben joggal láthatjuk a brit birodalom működtetésének egyik kulcstényezőjét.

E törekvés magyarázza, hogy a britek – igaz, erősen korlátozott mértékben – indiaiakat is bevontak a hatalom gyakorlásába. 1863-ban első ízben történt meg, hogy az Imperial Civil Service-be lépéshez szükséges versenyvizsgát egy indiai is letette. Ha nem is nagy számban, de többen is követték őt – a brit rendszer lényeges vonása volt, hogy nem támasztott etnikai alapú feltételeket. A konzervatív Disraeli miniszterelnöksége alatt, 1876-ban alkirályrá kinevezett Lord Lytton különösen fontosnak tartotta, hogy az államigazgatást az indiai arisztokrácia fiaival is megerősítse (Nagy-Britannia nyugat-afrikai birodalmának megszervezője, Frederick Lugard is a tradicionális elitet tekintette a társadalmi stabilitás zálogának). A helyi elit megbecsülését látványosan tükrözte a Lord Curzon alkirály (1898–1905) által VII. Edward trónra lépésének tiszteletére 1903-ban rendezett nagyszabású delhi „durbar”,

amelyen – a világsajtó érdeklődését is felkeltve – a szubkontinens összes feudális uralkodója elefántháton vonult fel. „A britek indiai politikájának az alapja mindig is az volt, hogy megőrizze a bennszülött társadalom legjobb vonásait” – olvashatjuk a királynak a résztvevőkhöz intézett üzenetében.

KALKUTTA, SIMLA ÉS KIPLING

A helyszínen a legnagyobb hatalommal az „alkirály” címmel felruházott fő kormányzó rendelkezett, aki októbertől márciusig Kalkuttából, március végétől szeptemberig pedig a Himalája lábainál fekvő Simla városából irányította a szubkontinentet. Ez volt Brit-India nyári fővárosa, ahová a gyarmati tisztviselők többsége a hatalmas hőség elől menekült. Rudyard Kipling, a birodalom Bombayben született, emblemikus költője és írója, akinél senki sem ismerte jobban ezt a világot, a *Két város meséje* (*Tale of Two Cities*, 1887) című költeményében Kalkuttát és Simlát összehasonlítva kétségeit fejezte ki azzal kapcsolatban, vajon helyénvaló-e, hogy az alkirály a gondjaira bízottaktól oly távolra menekül a hőség miatt. Írásaiban Kipling nem hagyott kétséget afelől, hogy bár lenyűgözték Simla zöld kertjei és parkjai, Tudor és neogótikus stílusi palotái, a bálók és a tenisz-

partik, a legnagyobb tiszteletet az Imperial (Indian) Civil Service azon tagjai iránt érezte, akik a 40 fokos hőségben is a „síkságon” szolgáltak.

A költő nem csekély elfogultsággal ecsetelte az indiai közszolgálat munkájának nehézségeit. „Anglia minden évben új és új embereket küld a tűzvonalba [...] Aztán meghalnak vagy halálra dolgozzák magukat, és tönkreteszik az egészségüket azért, hogy az országot megvédjék a haláltól és a betegségtől, az éhínségtől és a háborútól, abban a reményben, hogy India egyszer megállhat a saját lábán. Erre ugyan sosem lesz képes, de az eszme szép, és feláldozzák magukat érte.” E sorokat azért érdemes idézni, mert hajszálpontosan tükrözik a birodalom legitimációs ideológiáját, a britek civilizációs missziójába vetett hitet. Ők belátható időn belül nem számoltak azzal, hogy az általuk kormányzott népek nélkülözhetnék őket.

Ha azt mondtuk, hogy a hadsereg kicsi volt, akkor az Indian Civil Service-t parányinak is nevezhetjük, hiszen nem állt 900-1000 főnél többől. Egy 250-300 milliós birodalomban! Bár abban valószínűleg igaza volt Kiplingnek, hogy a District Officer munkája sokszor nagy kihívásokat tartogatott, a presztízst és biztos megélhetést nyújtó állások elnyeréséért heves verseny zajlott az anyaországban. Eleinte a Kelet-indiai

Társaság vezetői saját privilégiumuknak tekintették a kinevezések osztogatását, de 1827-től bevezették a versenyvizsgákat, 1853-tól pedig általánosan kötelezővé is tették. Elsősorban azok a középosztálybeli fiatalok pályáztak erre, akiknek otthon nem volt esélyük komolyabb karrierre. Azt tárgyilagosan állíthatjuk, hiszen még ellenségei is elismerték, hogy a birodalmi bürokrácia nemcsak hatékonyan, hanem korrupciómentesen működött. A brit uralom elfogadottságának ez is fontos eleme volt.

Az alacsonyabb posztokon 1868-ban mintegy 4000 indiai dolgozott, s ebbe még nincs beleszámítva az a széles kör, amely a vasúti dolgozókkal, a postahivatalok és távírókezelők alkalmazottáival és másokkal együtt nélkülözhetetlen támaszát adta az indiai társadalom működtetésének. Ezért állíthatta, persze kétségtelen elfogultsággal, egy brit gyarmati tisztviselő: itt nem az az ember érzése, hogy egy megszállt országban él. A britek, fejtette ki, csak a csúcsvezetést cserélték le, egyébként pedig India a szokott módon éli tovább a mindennapjait...

KULTÚRA ÉS BIRODALOM

A „bennszülött” elit megnyerésének nélkülözhetetlen eleme volt az oktatás. Thomas Babington Macaulay, a híres whig történész, aki rengeteget tett az angol kultúra indiai elterjesztéséért, 1835-ben készített feljegyzéseiben (*Minute on Education*) így érvelt: A cél „egy olyan osztály megteremtése, amely tolmács lehet köztünk és az általunk kormányzott milliók között, egy olyan személyekből álló osztály, akik vérüket és bőrszínüket tekintve indiaiak, de ízlésükben, véleményeikben, erkölcsükben és intellektusukban angolok”.

Macaulay a felelős kormányzás és a politikai szabadság nyugati fogalmainak oktatását is bevezette a helyi iskolák magasabb szintjein, ezzel akaratlanul is lehetővé tette, hogy a brit uralmat a brit értékrendre hivatkozva bírálhassák ellenfelei. Ő tette a kormányzat és az oktatás hivatalos nyelvét az angolt a 179 nyelvet és 544 dialektust beszélő szubkontinensen. Olyan célt azonban sosem tűztek ki a britek, hogy India – vagy bármely más gyarmatuk – egészen a kultúráját a saját képükre formálják át. Híres költeményében, a *Kelet és Nyugat balladájában* (*The Ballad of East and West*, 1889) Kipling a britek

döntő többségének a véleményét fogalmazta meg: „A Kelet az Kelet, a Nyugat az Nyugat, és a kettő sohasem találkozhat.” A neves író, Virginia Woolf férje, az ugyancsak „jegyzett” irodalmár Leonard Woolf, miután hét évet szolgált gyarmati tisztviselőként Ceylon (Srí Lanka) szigetén, 1911-ben arra a következtetésre jutott, abszurd elképzelés, hogy egy civilizáció képviselői egy számukra idegen civilizáció fölött szilárd uralmat építhetnek ki.

Az indiai elit „westernizálódó”, európai műveltséget és szaktudást szerző, Macaulay reformjaiból profitáló rétegé-

ben a szubkontinensen élő britek jelentékeny része jóval komolyabb vetélytársat látott, mint a kormányzattal feltétel nélkül együttműködő rádzsákban. Igen élesen megmutatkozott ez, amikor a liberális gondolkodású Lord Ripon nem sokkal alkirályi kinevezése

Viktória királynő, a birodalom fénykorának névadója és szimbóluma, 1876-tól India császárnője. Uralkodása alatt (1837–1901) a birodalom területe csaknem 26 millió négyzetkilométerre nőtt

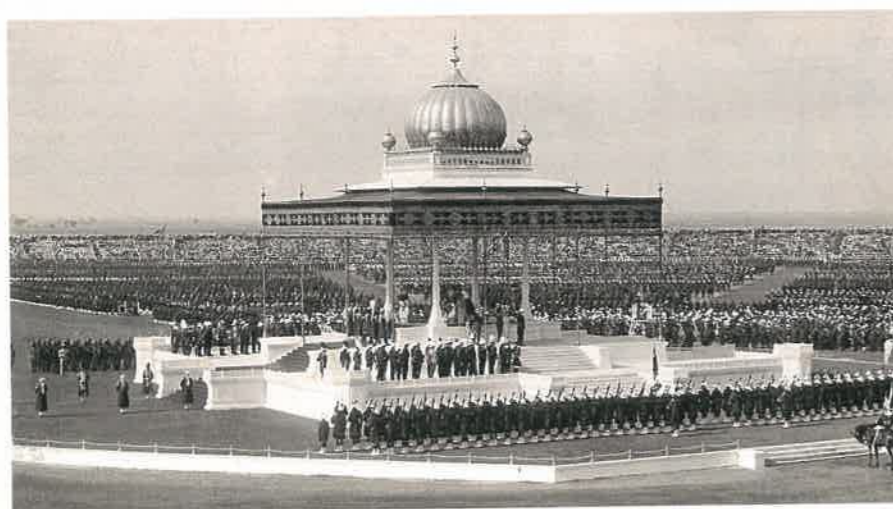

Copyright. HER MAJESTY THE QUEEN. Photographed by Royal Command at Buckingham Palace in the both year of her reign. Gunn & Stuart, 162, Sloane Street, London, & at Richmond, Surrey. PUBLISHED BY LEA, MOHRSTADT & CO., LTD. BIRMINGHAM.

után egy olyan törvényjavaslatot terjesztett elő 1883-ban, amely jogilag lehetővé tette, hogy bűnügyi esetekben indiaiak is eljárhassanak britek ügyében. Erre valóságos „fehér zendülés” tört ki Kalkuttában. Az indiaiak képtelenek az európaiakat megítélni – állították gyűjtő hangú beszédekben a város háza előtt összegyűlt ezrek. A tiltakozó kampány ráadásul összefonódott azzal

Az 1903-as delhi durbar: Curzon alkirály gesztusa az indiai arisztokráciának, egyúttal a brit uralom látványos demonstrálása. A helyi uralkodók elefántháton vonultak fel (fent)

Viktória királynő sosem járt Indiában, V. György király viszont 1911-ben ellátogatott a szubkontinensre a feleségével. A tiszteletére rendezett durbaron jelentette be hivatalosan, hogy Brit-India fővárosát Kalkuttából Delhibe helyezik (lent)

a botránnyal, amelyet egy angol nő váltott ki, amikor erőszakos nemi közöszlélssel vádolta meg házának egyik szolgáját – alaptalanul. Hogy ítélne egy indiai bírót? – tették fel a kérdést. A birodalom kiváló történésze, Niall Ferguson joggal jegyzi meg az ügy kapcsán, hogy ez a „tematika” mélyen benne volt az indiai britek gondolkodásában – nem véletlen, hogy E. M. Foster világhírű regénye, az *Út Indiába* (*A Passage to India*, 1924) is egy hasonló esetre épül. A törvénytervezetet végül megtorpedózták, s ennek üzenetét senki sem érthette félre.

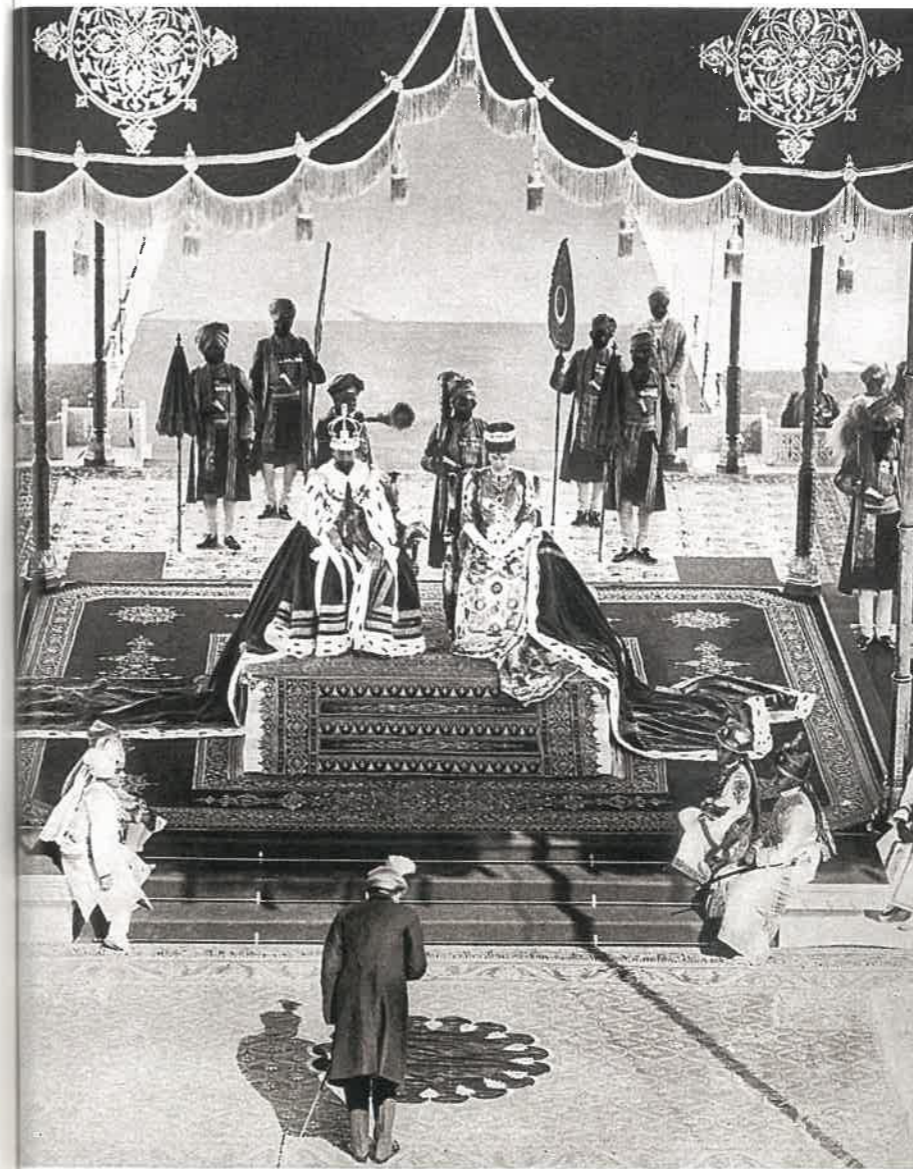
A 19. század utolsó harmadától a britek faji előítéletei markánsan kieleződtek – és nem csak Indiában. Feledésbe merült Sir Thomas Munrónak, a Kelet-indiai Társaság madrasi vezetőjének (1820–1827) figyelmeztetése: „*Nem lehet jogcímünk olyan emberek kormányzására, akikkel szemben előítéleteink vannak.*” A gyarmati hatóságoknak

is sok fejfájást okoztak Kenya és Rhodesia fehér telepes közösségei, amelyek idővel egyre több privilégiumot követeltek maguknak a fekete őslakossággal szemben. Ezt a tendenciát jelezte, hogy a birodalmon belüli „fehér kormányzatok” mindenütt akadályozni kívánták az indiaiak bevándorlását. De az utóbiak körében is élt a gyanakvás a britekkel szemben: vulgárisnak és materialisztikus gondolkodásúnak látták őket. Amikor egy keresztény misszionárius arról beszélt a dél-indiai Tandzsávúr városában, hogy a rossz emberek nem kerülhetnek a mennybe, a hallgatóságból többen szinte ösztönösen így kiáltottak fel: „*Uram, akkor egy európai sem juthat a mennyországba.*”

A „*divide et impera*” (oszd meg és uralkodj!) elvének alkalmazása, amelyet kritikusai oly sokszor vetettek a brit gyarmati kormányzatok szemére, kétségkívül része volt a birodalmi politikának. A Kelet-indiai Társaság sokáig a hindu elemet karolta fel, mert a Mogul-dinasztia, amely korábban a főhatalmat birtokolta, muzulmán vallású volt, az 1885-ben alakult Nemzeti Kongresszus megerősödése után viszont fordult a kocka. Lord Curzon alkirály 1905-ben már úgy döntött, hogy a legfejlettebb tartományt, a hindu nemzeti mozgalom bázisát adó Bengáliát vallási alapon kettéosztja. 1911-ben e döntést a hatalmas tömegfelháborodás hatására vissza kellett vonni, ám ekkor – a muszlimoknak tett gesztusként – a gyarmati kormányzat Brit-India fővárosát a forrongó Kalkuttából a Mogul-dinasztia egykori székhelyére, Delhibe tette át. Ebben az évben kezdtek hozzá Új-Delhi kialakításához a briliáns építész-mérnök, Edwin Lutyens irányításával. Az általa megálmodott, csak 1929-re befejezett grandiózus, 340 szobás alkirályi palota a többi hivatali épület fölé emelkedve híven tükrözte a birodalom szemléletét és törekvéseit. De mást is jelzett: formájában és díszítéseiben a brit és az indiai kultúra összefonódását szimbolizálta, s ezáltal azt is lehetővé tette, hogy az 1947-ben függetlenné vált India átvegye, így azóta is az indiai államfő rezidenciája.

A RÓMAI BIRODALOM TANULSÁGAI

A jeles egyházatya, Szent Ágoston a hanyatló Római Birodalom sorsán tűnődve az *Isten városáról* (*De civitate Dei*, Kr. u. 413–426) című, híres munkájában

A kép remekül tükrözi a Brit-Indián belüli erőviszonyokat. Az egyik leggazdagabb állam, Hyderabad uralkodója alázasosan tiszteleg V. György előtt az 1911-es durbaron

Kétségtelen, hogy az ázsiai és afrikai gyarmatokra kényszerített szabad kereskedelem – elviselhetetlen konkurenciát teremtve – mindenütt alaposan tönkretette a hagyományos háziipart, és a rizs rovására az ipar számára szükséges növények termesztésének ösztönzésével Indiában hozzájárult a tragikusan ismétlődő éhínségekhez (1769–1770, 1876–1878, 1899–1900). De azért arról se feledkezzünk meg, hogy a brit uralom hatalmas lökést adott India iparosításának, az öntözhető terület nagyságát megnyolcszorosozta, a városok csatornarendszereinek korszerűsítésével és a fertőző betegségek visszaszorításával az indiaiak átlagos várható életkorát 11 évvel megnövelte, az iskolázottak arányát jelentősen megnövelte, a szélsőséges társadalmi egyenlőtlenségek mértékét pedig csökkentette. Hasonló tendenciák a brit gyarmatok többségében jelentkeztek. Emellett világszerte elterjesztette a képviselői demokrácia intézményeit – Indiát a világ legnépesebb demokráciájává téve.

A brit konzervatív gondolkodás „atyja”, Edmund Burke 1783-ban India kapcsán fejtette ki, hogy az emberek fölötti politikai hatalmat – mivel ez csak mesterséges lehet – egyedül az igazolhatja, ha azt a javukra gyakorolják, méghozzá felelősségre vonható módon. Ezen a vizsgán a Brit Birodalom sokszor elbukott ugyan, viszont a javára írható, hogy – sok más hatalommal ellentétben – legalább kitzte maga elé ezt a célt. E sorok szerzője bizonyos abban, hogy tisztán fekete vagy fehér ítélet nem is alakítható ki róla megalapozottan. Lord Lugard szavaiból mindenestre kitűnik, a britek meg voltak győződve arról, hogy ha nem is bizonyult hibátlannak a birodalmuk, még mindig sokkal jobban teljesített, mint bármelyik más nyugati nemzeté. S – ebből következően – ha másnak adnák át a hatalmat, azzal az általuk kormányzott népek jarnának rosszul. Ezt az érintettek nem feltétlenül gondolták így, a britek viszont hittek abban, amire Szent Ágoston utalt, vagyis birodalmuk szükségességében. ♦

feltette a kérdést, hogy vajon a jó emberek miként viszonyuljanak a világi birodalmakhoz. Ő arra a következtetésre jutott, hogy a leghelyesebb talán az, ha – különösebb örövezés nélkül – a sokféle népet átfogó birodalmakat egyfajta szükségyszerűségként fogjuk fel. A rómaihoz hasonlóan a Brit Birodalomról is igen sokféle, egymással éles ellentétben álló vélekedés alakult ki.

Lord Cromer, hosszú időn át Egyiptom főköormányzója (1883–1907) határozottan úgy gondolta, hogy a császári Róma történetének tanulságait a briteknek is meg kell szívlelniük. És mit emelt ki legfőképp? Elsősorban azt, hogy „*teret kell adni a diverzitásnak a kikényszerített uniformitással szemben.*” A gyarmatok vezetői ezt a legtöbb helyen meg is tették. Érdekes módon a briteket a többi európai hatalom gyarmatainak igazgatási módja nem igazán érdekelte. A francia asszi-

milációs modell – amely hajlott arra, hogy a gyarmatokat Franciaország részeinek tekintse – idegen volt a britek számára, és az általuk előnyben részesített „közvetett uralom” is élesen eltért a francia gyakorlattól, amely a helyi főnököket Párizs közvetlen megbízottaiként kezelte.

Hongkong, majd Nigéria egykori kormányzója, a lorddá emelt Lugard e szavakkal méltatta a britek birodalmát 1910-ben, a hongkongi egyetem megalapításakor mondott beszédében: „*Ez is el fog múlni egyszer, akárcsak a többi birodalom, de úgy gondolom, a történelem azt fogja feljegyezni, ez a birodalom többre épült, mint pusztán területi hódításokra vagy nemzeti expanzióra – népeinek egymás iránti tiszteletére és vonzalmára, nagyobb jólétet és magasabb életszínvonalat eredményezve számukra.*” Igazolta-e ezt az állítást a birodalom?